ISSN 2617-9660
https://doi.org/10.32689/2617-9660-2022-4(22)

МІНІСТЕРСТВО ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ЦЕНТР СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ
З ПИТАНЬ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

ЕКСПЕРТ: ПАРАДИГМИ ЮРИДИЧНИХ НАУК І ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

EXPERT: PARADIGM OF LAW AND PUBLIC ADMINISTRATION

№ 4 (22) – серпень-вересень 2022

ISSN 2617-9660
DOI: https://doi.org/10.32689/2617-9660-2022-4(22)

МІНІСТЕРСТВО ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ЦЕНТР СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ З ПИТАНЬ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ
МАУП

ЕКСПЕРТ: ПАРАДИГМИ ЮРИДИЧНИХ НАУК І ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

EXPERT: PARADIGM OF LAW AND PUBLIC ADMINISTRATION

№ 4 (22) серпень-вересень 2022

Київ
Видавництво Ліра-К
2022

ЗМІСТ

Державотворення і правотворення

Стефанчук Руслан Олексійович, Федоренко Владислав Леонідович, Янчук Артем Олександрович
Фейкові референдуми і спотворена демократія – інструменти військової агресії рф проти України і Заходу..... 11

Судова експертиза та криміналістика

Архіпов Віктор Віталійович, Холодова Ольга Юріївна
Особливості визначення ринкової вартості акцій акціонерного товариства з метою викупу у міноритарних акціонерів під час проведення судової експертизи..... 40

Кривоножко Галина Євгенівна
Щодо дослідження даних користувача/власника мобільного телефону у частині, що стосується номеру оператора та даних WhatsApp..... 51

Хомутенко Віра Петрівна, Хомутенко Алла Віталіївна
Інституційно-організаційне забезпечення судово-експертної діяльності в Україні..... 59

Судоустрій, правовий статус суддів і судочинство

Берназюк Ян Олександрович
Застосування принципу верховенства права (правовладдя) для вирішення колізій у законодавстві..... 80

Кравчук Володимир Миколайович, Юхимюк Ольга Михайлівна
Загальні аспекти правового статусу судді Суду Справедливості Європейського Союзу..... 99

Питання публічного права

Терехов Віталій Юрійович
Правова природа сервісу в діяльності правоохоронних о рганів.....108

Васильєв Максим Андрійович
Питання встановлення фактів набуття і посвідчення прав на земельні ділянки для цілей державного контролю за використанням та охороною земель сільськогосподарського призначення, що здійснюється шляхом проведення перевірки.....118

Питання приватного права

Ус Марина Володимирівна
Про вибір між негаторним і договірними способами захисту..135

Міжнародне право

Іванова Вікторія Миколаївна
Економічна дипломатія як механізм забезпечення зовнішньоекономічної безпеки України.....147

Концептуальні засади державної служби

Мельниченко Анатолій Анатолійович, Шабаш Інна Русланівна
Професійна готовність державних службовців до діяльності в умовах цифрової трансформації управлінських відносин 156

Регіональне управління та місцеве самоврядування

Попадинець Ірина Романівна
Аналіз досвіду партнерства органів місцевого самоврядування з громадськими організаціями 173

УДК 342.573

https://doi.org/10.32689/2617-9660-2022-4(22)-11-39

Стефанчук Руслан Олексійович,
Голова Верховної Ради України, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, Заслужений діяч науки і техніки України; вулиця Михайла Грушевського, 5, Київ, 01008, тел.: (044) 255-20-10; email: stefanchuk-r@rada.gov.ua; https://orcid.org/0000-0001-6385-0131

Федоренко Владислав Леонідович,
доктор юридичних наук, професор, директор Науково-дослідного центру судової експертизи з питань інтелектуальної власності Міністерства юстиції України, Заслужений юрист України; бульвар Л. Українки, б. 26, офіс 501, м. Київ, 01133; intelect.ndc@gmail.com; +38 044 2211245; https://orcid.org/0000-0001-5902-1226

Янчук Артем Олександрович,
професор кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства факультету міжнародних відносин Національного авіаційного університету, доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України; 03058, Україна, м. Київ, Відрадний пр-т 4 (7 корпус), тел.: (067) 465-64-37, email: artem_yanchuk@ukr.net; https://orcid.org/0000-0002-7517-2777

ФЕЙКОВІ РЕФЕРЕНДУМИ І СПОТВОРЕНЕ НАРОДОВЛАДДЯ – ІНСТРУМЕНТИ ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ РФ ПРОТИ УКРАЇНИ І ЗАХІДНОЇ ДЕМОКРАТІЇ

Анотація. Стаття присвячена проблематиці використання російською федерацією спотворених цінностей і інститутів демократії для легітимації результатів своєї військової агресії в Україні в 2014-2022 рр. Здійснюється ретроспективний аналіз утвердження цінностей, принципів, інститутів і практик Західної демократії з часів Афінської політії – до становлення й розвитку конституційної демократії в кін. XVIIIст. – XXI ст. Аналізуються витоки утвердження референдумів у давніх швейцарських кантонах, колоніях Північної Америки і у Франції. Обґрунтовується висновок, що референдуми трансформуються з традицій архаїчного народоправства в інститути конституційної демократії під впливом появи і розвитку доктрини конституціоналізму, конституцій і конституційних практик.

При цьому, референдуми із кін. XVIII ст. залишались привабливим політико-правовим інструментом для легалізації диктаторами недемократичних рішень. Про це, зокрема, свідчать наполеонівські та гітлерівські плебісцити, а також інші квазіреферендуми у державах з авторитарними режимами. Тому, запобіжником проти квазіреферендумів є конституційні режими референдної демократії, засновані на цінностях, принципах, політико-правовій культурі та традиціях народовладдя,

доктринах народовладдя, кращих правотворчих, правозастосовних і правосудних (юрисдикційних) практиках організації та проведення референдумів з найбільш важливих питань життя суспільства, територіальних громад і держави.

Аналізується модель спотвореної демократії, що була сформована в рф у останні роки і приклади її застосування на «кримському референдумі» 2014 р., «конституційному референдумі рф» 2020 р. і під час місцевих виборів у рф 11 вересня 2022 р. Доводиться, що оголошення рф про проведення 23-27 вересня 2022 р. фейкових (з англ. fake (*feik*) – підробляти, фалисифікувати) референдумів у окупованих районах Донецької, Запорізької, Луганської та Херсонської областей є продовженням спотвореної демократії та інструменти військової агресії рф проти України і цінностей Західної демократії. Обґрунтовується, що фейкові референдуми рф грубо порушують положення міжнародного права, Конституції та законів України, дискредитують цей прогресивний інститут конституційної демократії та, по-суті, є черговим воєнним злочином рф в Україні.

Ключові слова: народний суверенітет, конституційна демократія, спотворена демократія, референдна демократія, референдум, плебісцит, фейковий референдум, квазіреферендум, військова агресія рф.

Stefanchuk Ruslan Oleksiyovych,
Doctor of Law, Professor, Chairman of The Verkhovna Rada of Ukraine, Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine, Honored Worker of Science and Technology of Ukraine; Mykhailo Hrushevskoho Street, 5, Kyiv, 01008, tel.: (044) 255-20-10; email: stefanchuk-r@rada.gov.ua; https://orcid.org/0000-0001-6385-0131.

Fedorenko Vladislav Leonidovich,
Doctor of Law, Professor, Director of the Research Center for Forensic Examination on Intellectual Property of the Ministry of Justice of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine, 26, L. Ukrainka Boulevard, office 501, Kyiv, 01133; intelect.ndc@gmail.com; +38 044 2211245; https://orcid.org/0000-0001-5902-1226.

Yanchuk Artem Olexandrovich,
Doctor of Law, Professor, Professor of the Department of International Law and Comparative Law, Faculty of International Relations, National Aviation University, Honored Lawyer of Ukraine; Ukraine, Kyiv, Vidradny ave. 4 (building 7), tel.: (067) 465-64-37, email: artem_yanchuk@ukr.net; https://orcid.org/0000-0002-7517-2777.

FAKE REFERENDUMS AND DISTORTED ARE TOOLS OF RUSSIAN MILITARY AGGRESSION AGAINST UKRAINE AND WESTERN DEMOCRACY

Annotation. The article is devoted to the problem of the use of distorted values and institutions of democracy by the russian federation to legitimize the results of its military aggression in Ukraine in 2014-2022. It retrospectively analyzes the establishment of values, principles, institutions and practices of the Western democracy, starting from the times of the Athenian polity until the formation and development of constitutional democracy in the end of XVIII century – XXI century. The article analyzes the origins of the

approval of referendums in ancient Swiss cantons, colonies of North America and France. The substantiated conclusion drawn is that referendums are transformed from the traditional archaic popular rule into the institutions of constitutional democracy under the influence of the emergence and development of the doctrine of constitutionalism, constitutions and constitutional practices.

At the same time, referendums since the XVIII century have remained an attractive political and legal instrument for dictators to legalize undemocratic decisions. This is evidenced, inter alia, by the Napoleonic and Hitlerian plebiscites, as well as other quasi-referendums in states with authoritarian regimes. Therefore, the safeguards against quasi-referendums are the constitutional regimes of referendum democracy, based on values, principles, political and legal culture and traditions of people's rule, doctrines of people's rule, the best law-making, law-enforcement and judicial (jurisdictional) practices of organizing and holding referendums on the most important issues of social life, territorial communities and the state.

The article analyzes the model of distorted democracy that has been formed in russia in recent years and examples of its application in the "Crimean referendum" of 2014, the "constitutional referendum of russia in 2020" and during local elections held in russia on September 11, 2022. It proves that the announcement of fake referendums by russia in the occupied regions of Donetsk, Zaporizhzhia, Lugansk, and Kherson regions on September 23-27, 2022 is a continuation of distorted democracy and a tool of russia's military aggression against Ukraine and Western Democracy values. The article substantiates that fake referendums of russia grossly violate provisions of international law, the Constitution and laws of Ukraine, discredit the progressive institution of constitutional democracy and, in fact, are another war crime of russia in Ukraine.

Key words: people's sovereignty, constitutional democracy, distorted democracy, referendum democracy, referendum, plebiscite, fake referendum, quasi-referendum, military aggression of russia.

Постановка проблеми. XXI ст. виявилось багатим на непередбачувані й доленосні відкриття та події. Одні з них, як впровадження з 2004 року соцмережі *Facebook,* чи випуск у 2007 році *iPhone,* стали каталізаторами соціального та технічного прогресу в світі, Інші ж, як феномен «*fake news*», що гучно ввірвався в політико-правове життя спочатку США, під час 58-х виборів Президента, а надалі й у інших державах світу, та породив низку проблем і наслідків етичного, інформаційного, правового та політичного характеру.

Слово «фейк» (fake (*feik*)) тлумачиться з англійської мови, як: 1. *n*. 1) шахрайство, крутійство, афера; 2) підробка, фальшивка; 2. *v*. 1) підробляти, фабрикувати; фальсифікувати (зазв. *f. up*); 2) шахраювати, дурити; 3) удавати, прикидатись» [1, с. 374]. У поєднанні зі словом «*news*» («новини»), поширене на сьогодні словосполучення «*fake news*» (спрощено – «*fake*») слід розуміти як спеціально та цілеспрямовано підроблену (сфабриковану) систему сфальшованих новин, які мають на меті надати правдоподібності вигаданій інформації про явища, процеси, факти і статуси суб'єктів різних сфер суспільних відносин, а найчастіше – політико-правових, в інтересах

джерела фейків, або третіх осіб, які виступають вигодоотримувачами від поширення фейків.

Фейки були і залишаються улюбленим інструментом агресивної політики російської федерації, що доводить анексія та тимчасова окупація АР Крим, яка супроводжувалася фейковим т.з. «загальнокримським референдумом» 2014 р., сфабрикованим рф із порушенням всіх існуючих цінностей верховенства права та демократії, а також положень міжнародного права та чинного законодавства України. Щодо останнього Конституційний Суд України у своєму рішенні № 2-рп/2014 від 14 березня 2014 р. визнав проведення цього «референдуму» неконституційним [2].

Утім, реакція та дії ООН і зарубіжних держав, як показав час, виявилася недостатніми щоб засудити і зупинити першу в Європі після Другої світової війни відкриту анексією однією державою території іншої суверенної держави. На жаль, багато поважних і досвідчених глав держав, політиків і урядів за кордоном опинились в полоні російських *fake news* про «всенародне волевиявлення кримчан» і «повернення Криму». Очевидно, що непокаране міжнародною спільнотою зло має властивість повертатися.

Немотивованому військовому вторгненню рф на суверенну територію України 24 лютого 2022 р. передували активні фейкові події та новини, починаючи із літа 2021 р. Перманентні військові навчання рф і її сателіта Білорусі на кордонах з Україною супроводжувались *fake news* про небувале «зростання націоналізму та фашизму» та розміщення в нашій державі «таємних баз НАТО» і не менш «таємних лабораторій з виготовлення хімічної та біологічної зброї». У лютому 2022 р. агресивна політика рф перейшла від *fake news* до відвертого порушення повоєнного світопорядку та формування паралельної реальності.

Так, 21 лютого 2022 р. президент рф своїм указом визнав суб'єктність незаконних терористичних угрупувань «лнр» і «днр» у межах адміністративних кордонів Луганської та Донецької областей та підписав із ними договори про «дружбу, співпрацю та взаємну допомогу». 22 лютого 2022 р. договір із фейковими республіками обома палатами федеральних зборів рф і «парламентами» квазіреспублік.

Ці події супроводжувала лавина *fake news* із рф у закордонних медіа про націоналізацію та мілітаризацію України, потрапляння її під пряме управління США та «звірства України» у фейкових республіках і право останніх на щасливе життя з братньою рф. Також рф оголосила введення своїх «миротворців» до т.з. «лнр-днр», без будь-якого міжнародного мандату, і через два дні почала широкомасштабну військову агресію проти суверенної України на землі, в повітрі та на морі. Оскільки реальний *casus belli* був відсутній і його не вдалось переконливо сфабрикувати, то його роль відіграли фейкові гасла про «денацифікацію», «демілітаризацію» і «примушення до миру» України.

Але, брутальна та цинічна немотивована військова агресія рф проти України – це уже не *fake news*, а реальна шкода світовому правопорядку, що розвіяла фейковий образ рф за кордоном, який довго та дорого формувався нею в світі. Фейковим виявилось і гасло, придумане самою рф, про те, що їх армія «друга у світі», й «візьме

Київ за 3 дні», а їх солдати – «миротворці». Героїчна оборона Києва, а також цинічні воєнні злочини у Бородянці, Бучі, Ірпені, Гостомелі, Мощуні, а нині й визволеній Балаклії, Ізюмі та інших містах, селищах і селах, що опинялись під окупацією, довели наскільки кардинально відрізняються *fake news* про рф від тієї реальності, яку світ не бачив із часів звірства нацистів у Другій світової війни, що були покарані Нюрнберзьким і Токійським трибуналами.

У свою чергу героїчний опір України агресорові укріпив віру в нас і мобілізував народи і уряди США, Великої Британії, Польщі, Литви, Естонії і фактично всіх держав-учасниць ЄС, а також Канади, Австралії, Японії та ін. (загалом уже біля 50 держав «Рамштайн-групи» активно надають Україні військову, фінансову, гуманітарну і ін. допомогу). На День своєї незалежності Україна продовжила мужньо боронитись і отримувати перемоги на фронтах.

Нова воєнно-політична реальність поставила політичний режим рф на межу банкрутства: *fake news* перестають працювати, вдавані «перемоги» перестали надихати обдурене населення рф, і «братніх» фейкових республік «лнр-днр». У зв'язку з цим, політичний режим рф дістає влітку 2022 року з запилених шухляд «новий-старий» кейс про фейкові референдуми, які треба провести на тимчасово окупованих територіях України, «легітимізувавши» у такий безхитрісний спосіб їх анексію та видавши це за «велику перемогу».

Аналіз походження та розвитку демократії в рф після розпаду колишнього СРСР привертає увагу до роботи Н. Урбінаті «*Democracy Disfigured. Opinion, Truth, and the People*» (2014), в якій вона виокремила три типи викривленої демократії в XXI ст.: «неполітична» демократія, коли думки експертів ставляться вище політичної думки; популістська демократія, що до найвищого градусу поляризують публічний форум та плебісцитарна демократія, що приділяє надмірну увагу естетичним та ірраціональним аспектам громадської думки. При цьому, Н. Урбінаті критикує ототожнення демократії з «силою чисел» і виявляє тенденцію щодо поширення популістських і плебісцитарних форм демократії переважно у державах Латинської Америки і пострадянській Росії [3, с. 16].

Сучасна рф «збагатила» історію демократії в XXI ст. іще однією формою «викривленої демократії», яку слід називати спотвореною (англ. «*distorted*»), а по-суті «збоченою» демократією, що стала продовженням російської доктрини т.з. «суверенної демократії». Її практичне застосування можна побачити насамперед у використанні рф фейкових референдумів («всенародних голосувань»), що порушують всі цінності та принципи демократії, норми міжнародного і внутрішньодержавного права, на власній території та на окупованих нею територіях суверенних держав для створення, як для самої рф, так і міжнародної спільноти *fake news* про «легітимацію» злочинних авторитарних політичних режимів всередині рф (референдум про ухвалення змін до конституції рф 2020 р.) та про анексію тимчасово окупованих територій і встановлених на них військово-окупаційних репресивних режимів («загальнокримський референдум» 2014 р., фейкові референдуми на тимчасово окупованих

територіях на Сході та Півдні України у вересні 2022 р.).

При цьому, фейкові референдуми є популярні не лише в рф, а й у держав-сателітів рф. Зокрема, подібний «референдум» проводився 27 лютого 2022 р. у Білорусі. На сьогодні рф погрожує Україні та світові проведенням фейкових референдумів у тимчасово-окупованих районах Донецької, Запорізької, Луганської та Херсонської областей. Плани рф провести бутафорські «референдуми» в Харківській області були зруйновані результатами контрнаступу Збройних Сил України, які на сьогодні є найбільш дієвим механізмом протистояння спотвореній демократії від рф.

Реагуючи на ці прагнення рф опертися на фейкові референдуми, як інструменти російської «спотвореної демократії» для незаконної анексії територій, а також прагнучи донести до ООН і міжнародної спільноти правду про загрозу проведення фейкових референдумів (псевдореферендумів, квазіреферендумів), Верховна Рада України ухвалила «Звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, Європейської Комісії, Європейського Парламенту, Ради Європи, Організації з безпеки та співробітництва в Європі та їх парламентських асамблей, урядів і парламентів держав світу щодо невизнання організації та проведення окупаційними адміністраціями Російської Федерації псевдореферендумів на тимчасово окупованих територіях України». У ньому, зокрема, визначено, що «*Верховна Рада України рішуче засуджує будь-які намагання окупаційних адміністрацій держави-агресора – Російської Федерації організувати та провести псевдореферендуми на тимчасово окупованих територіях України. У разі їх проведення Верховна Рада України вважатиме результати таких незаконних голосувань нікчемними і такими, що не мають жодних правових наслідків*» [4].

Очевидно, що окрім об'єднання зусиль міжнародної спільноти для утвердження цілісності та недоторканності території України в межах її міжнародно визнаних кордонів і роботи із міжнародними організаціями і урядами зарубіжних держав щодо не визнавати легітимність будь-яких форм «народного волевиявлення» (у разі їх організації та проведення на тимчасово окупованих територіях України), а також встановлення кримінально-правової відповідальності до суб'єктів, що мають намір організувати проведення фейкових референдумів на території суверенної України, надважливим чинником для унеможливлення проведення будь-яких фейкових референдумів став героїчний контрнаступу Збройних Сил України на початку вересня і системне звільнення із під окупації Донецької, Запорізької, Луганської, Харківської та Херсонської областей.

Разом із тим, важливим завданням для політиків, учених і експертів, на нашу думку, є системний теоретико-методологічний аналіз сутності та змісту нав'язуваної рф Україні та світові спотвореної демократії та фейкових референдумів, як інструментові її військової агресії проти суверенної України. Фейкові референдуми рф потребують обґрунтованої відповіді на питання про те, що із ними не так, чому їм немає місця в системі сучасної конституційної демократії та

чому вони небезпечні для цінностей, принципів, процедур і конституційних правових режимів в Україні, ЄС і інших демократичних державах світу? Врешті, як боротися зі свідомою та цілеспрямованою дискредитацією з боку рф референдумів і референдної демократії, що є важливими легітимними інструментами Західної конституційної демократії?

Аналіз основних досліджень. Питання теорії та практики референдумів і референдної демократії уже понад півтора століття привертають увагу авторитетних європейських і американських учених. Класичними для дослідників цієї конституційної форми народовладдя стали роботи В. Вільсона «Держава. Минуле і теперішнє конституційних установ» [5], А. Дюнана «Народне законодавство в Швейцарії. Історичний огляд» [6], Т. Курті «Історія народного законодавства і демократії в Швейцарії» [7], А. де Токвіль «Демократія в Америці» [8] та ін.

Після проведення першого всеукраїнський референдум про визнання легітимності Акта проголошення незалежності України у 1991 р. референдуми та референдна демократія стали предметом ґрунтовних досліджень таких українських правників, як Ю. Барабаш, О. Батанов, Ю. Кириченко, А. Колодій, Л. Кривенко, І. Куюн, О. Лотюк, Р. Максакова, В. Нестерович, М. Оніщук, В. Погорілко, М. Савчин, О. Скрипнюк, М. Ставнійчук, Ю. Тодика, В. Шаповал, О. Щербанюк і ін. Відзначимо, що за часів незалежності відомими українськими і зарубіжними ученими були підготовані такі змістовні та корисні інформаційно-аналітичні видання: «Референдуми в Європейському Союзі» (2007 р.), «Місцеві референдуми в Україні: теоретичні та нормопроектні аспекти» (2009 р.), «Сучасна пряма демократія» (2018 р.) і ін. [9; 10; 11].

Напередодні та під час розроблення нового законодавства про всеукраїнський та місцеві референдуми Верховною Радою України IX скликання у 2019-2020 роках українські учені, включно з авторами цієї публікації, підготували цикл наукових монографій, що поновили науковий дискурс про теоретико-методологічні, історично-культурні та конституційно-правові основи референдумів у системі конституційної демократії. Це, зокрема, такі роботи, як: «Народовладдя в Україні: глобалізаційні виклики» [12]; «Всеукраїнський референдум у системі референдної демократії» [13]; «Концептуальні аспекти становлення народовладдя в умовах глобалізації» [14]; «Народовладдя та надзвичайні правові режими (міжнародний досвід та українська модель)» [15]; «Вплив конституційного судочинства на формування інституту народовладдя в умовах глобалізації» [16] і ін.

На сьогодні в Україні продовжують з'являються й інші цікаві наукові та експертні розробки із питань референдумів і референдної демократії. Це дозволяє й надалі формувати теоретико-методологічне підґрунтя для позиціювання референдумів у системі конституційної демократії, з урахуванням дії Закону України «Про всеукраїнський референдум» від 26 січня 2021 р. [17], універсальних і спеціальних міжнародних документів, а також позитивних європейських практик розбудови референдної демократії.

Так, слід відзначити потенціал універсальних міжнародних документів, які формують систему м'якого

права («*soft law*» [18]) та узагальнюють і систематизують кращі практики проведення референдумів. Зокрема, це «Кодекс належної практики щодо референдумів» (*CDL-AD* (2007) 008rew) [19], «Керівні принципи для конституційних референдумів на національному рівні» (*CDL-INF* (2001)10) [20], Рекомендація 459 (2021) Конгресу місцевих та регіональних влад Ради Європи «Проведення референдумів на місцевому рівні» [21] та ін.

Окрім того, у зв'язку з підготовкою в Україні в 2020-2022 роках спеціальних законів про всеукраїнський референдум і про місцеві референдуми, стосовної їх проєктів Європейська комісія за демократію через право (Венеційська комісія) та Бюро ОБСЄ з демократичних інститутів та прав людини (БДІПЛ) двічі підготувала термінові спеціальні висновки щодо цих законопроєктів. Це: а) Терміновий спеціальний висновок щодо законопроєкту 3612 «Про народовладдя через всеукраїнський референдум» (*CDL-PL*(2020)009, Страсбург, Варшава, 21.07.2020) [22] та б) Терміновий спеціальний висновок № 1066/2021 щодо проєкту Закону про місцевий референдум (*CDL-PI*(2022)001, Страсбург, 10.02.2022) [23]. Врахування цих і інших міжнародних документів, включаючи висновки Венеційської комісії та БДІПЛ у правотворчій і правозастосовній практиці розвитку референдної демократії в Україні, є важливим чинником вступу України до ЄС і надійним запобіжником проти проведення фейкових референдумів в Україні.

Мета дослідження полягає в формування теоретико-методологічних основ розвитку референдумів і референдної демократії в Україні в XXI ст. та протидії фейковим референдумам і будь-якими видам «спотвореної демократії», яку рф використовує, як знаряддя військової агресії проти України і цінностей та принципів Західної демократії.

Основні результати дослідження. Демократія, з часів Античності – до сучасності, утвердилася як визначальна складова ландшафту європейської політико-правової культури. У свою чергу, сучасні референдуми тісно пов'язані з конституційною демократією, хоча остання утвердилась набагато пізніше від самої античної традиції народовладдя, як прийняття волі більшості всією громадою полісу, та перших референдумів, проведених у середньовічних швейцарських кантонах.

Щодо джерел демократії, то український правник В. Старосольський писав, що:

«*У пошуках витоків принципу більшості фактично безперервна традиція веде нас до стародавньої Греції. Саме батьківщина еллінів уважається, судячи з усього, колискою цього принципу, який являє собою чи не найгеніальніший винахід усього людства … Опираючись на окремі місця в «Іліаді» та «Одіссеї», стверджували, що принцип більшості був відомим уже в часи виникнення жанру великого епосу*» [24, с. 97].

Доктрина та практика античної демократії стала відома європейцям насамперед через твори Аристотеля, перекладені та прокоментовані арабським мислителем XII ст. Аверроесом (араб. – Ібн-Рошдом). Зокрема, йдеться й про твір Аристотеля «Афінська політія», в якому демократія згадувалась, як одна із форм правління. Остання отримала популярність у IV ст. до н.е. у Афінах, за часів легендарного Перікла.

Щодо сутності феномену «Афінської демократії», то професор Харківського університету В. Бузескул, на відміну від В. Старосольського, пов'язував її не лише із принципом більшості, а й із принципом свободи. Зокрема, В. Бузескул писав, що за Аристотелем «основним принципом демократичного ладу є свобода; це – ціль будь-якої демократії. Полягає ж свобода в тому, щоб, по-перше, почергово і підпорядковуватись владі, й самому володарювати, а по-друге – жити так, як кому хочеться. .... Переважно дві риси відзначали іще пращурі в афінській демократії, як основні, як найбільш характерні та дорогі для афінян. Це – *ісономія* та *ісегорія*, тобто, рівність перед законом, рівноправність, і рівність голосу, рівне право на свободу промови, на участь у політичному житті» [25, с. 184-185].

Утім, відомі сучасника режими і види демократії отримують модерне лише звучання після формування доктрини (Дж. Локк, Дж. Міль, Ш. Монтеск'є, Т. Пейн, Ж.-Ж. Руссо і ін.) і практики конституціоналізму, яка сформувалась за доби розроблення, прийняття й реалізації перших конституцій і конституційних актів.

Як відомо, перші європейські та американські конституції та декларації про незалежність (США) і про права людини (Франція, США) кін. XIX ст. – поч. XX ст. легітимізували, за наслідками революцій і війн за незалежність, народ як єдине джерело влади у державі. Тобто, визнали і конституювали за народом його виключне право здійснювати свою владу безпосередньо, через вибори, референдуми, народні законодавчі ініціативи і ін., через парламенти і легіслатури.

У подальшому конституції держав світу закріплювали різні моделі демократії, унормовували системи балансів між безпосередньою, представницькою, а з кін XX ст. і партисипаторною демократією. А правознавці обґрунтовували різні способи підрахунку голосів виборців. Зокрема, професор Рішельєвського ліцею в Одесі Г. Брун в свої роботі «Керівництво з політичної арифметики» (1843 р.) вмістив розділ «Про вибори і рішення справ щодо більшості голосів» [26, с. 128-133].

Із часів утвердження доктрини конституціоналізму й до сьогодення політики, правознавці та експерти відстоювали переваги тих, чи інших моделей демократії. При цьому, чи не найбільш привабливою із них для Заходу стала модель ліберальної демократії. Як писав відомий ідеолог британського лібералізму Г. Самюель, «*тільки демократія може забезпечити населенню, що закони держави будуть складатися в інтересах всього народу, а не його обмеженої групи*» [27, с. 295].

Нині ліберальна модель конкурує й із іншими моделями демократії. Для багатьох зарубіжних держав, до прикладу Швейцарії, демократія ґрунтується, в першу чергу, на можливості безпосередньої реалізації громадянами права голосу на референдумах, які проводяться з усіх важливих питань на рівні федерації та кантонів. Водночас, існує багато демократичних держав світу, зокрема, країн із потужними традиціями парламентської демократії, де референдуми не переросли рівень локальної демократії.

Безперечно, західна демократія має багато інших моделей, форм, інститутів і процедур. Їх багатоманітність є іще однією важливою характеристи-

кою сучасної демократії. Натомість, незмінними залишаються цінності та принципи західної демократії, які в Афінській політії визначені, як *ісономія* та *ісегорія*, свобода і рівність громадян у прийнятті найбільш важливих для суспільства та держави рішень.

Нині серед учених поширені різні погляди на сутність і зміст категорії «демократії» в правовому та політичному вимірі. Узагальнюючи найбільш поширені із них, можна стверджувати, що демократія (з грец. *Δῆμοςράτία – «влада народу», «народне управління»*) – це історично сформований тип політико-правового режиму за якого єдиним джерелом легітимної влади у суспільстві та державі визнається народ, котрий здійснює своє повновладдя безпосередньо (вибори, референдуми і ін.) або/та через діяльність загальнонаціональних і місцевих представницьких легіслатур, у способи, форми і процедури, визначені конституціями і законами. Останнє положення, водночас, не позбавляє народ його природного права на повстання проти тиранії, вищою формою якого В. Орландо назвав революцію, яка «може обрушитись на будь-який уряд» [28, с. 295].

При цьому, у XXI ст. небезпечним суперником конституційної демократії та бездонним джерелом для *fake news* став *популізм*. Апологети популізму нерідко згадуються слова Ж. Руссо про те, що демократія більш властива богам, аніж людям, і істинної демократії ніколи не було і не буде. І нині, популізм, за влучним висловом Н. Урбінаті перетворюється в плебісцит глядачів і політиків, коли *спрощення* і *поляризація* призводять до *вертикалізації* політичної злагоди, яку уособлює харизматичний чи *цезарський* лідер. Найбільш упізнаними рисами модерного популізму є «*ворожість до лібералізму і принципів конституційної демократії, в тому числі до прав меншин, поділу влад і багатопартійної системи*» [3, с. 248].

При цьому, для популізму привабливим методом є рефреймінг (з англ. *reframe*), що в контексті цього дослідження означає підміну понять. Інструментарієм для утворення популістського політико-правового ландшафту залишаються *fake news*, в тому числі й щодо «референдумів», які рф мала намір зімітувати на тимчасово окупованих територіях, які нині звільняються Збройними Силами України.

Очевидно, що конституційна демократія відрізняється від спотвореної, про яку ми писали попередньо, насамперед легітимністю, дієвістю та ефективністю її цінностей, принципів, правових режимів, форм, видів, інститутів і процедур. Відмінними є й сутність, тобто походження, конституційної та спотвореної демократії. Чи не найбільш рельєфно ці відмінності демонструють демократичні та фейкові референдуми.

Як відомо, серед множини видів, форм і інститутів безпосередньої реалізації народовладдя чільне місце належить референдумам. Їх призначення в системі конституційної демократії, на наш погляд, полягає в тому, що референдум: *по-перше*, передбачає пряму реалізацію народного суверенітету або влади територіальної громади при прийнятті/відхилення нормативно-правових актів чи інших важливих рішень шляхом їх голосування виборцями; *по-друге*, рішення референдумів, навіть консультативних, мають відповідну юридичну силу й правові

наслідки – зобов'язання враховувати результати волевиявлення суб'єктом прийняття рішення; *по-третє*, референдуми стають дієвим і легітимним інструментом демократії виключно у тих державах, де вони мають давні історичні традиції стали складовою конституційної демократії, зокрема й тих, де утвердилась референтна демократії. Розквіт референдумів, як інституту безпосередньої демократії припав на час становлення та втілення в західних конституціях та демократичних практиках наріжних ідей конституціоналізму про народний суверенітет, суспільний договір та право безпосередньої участі громадян в управлінні державними справами.

Щодо походження референдумів, то подібно більшості інших інститутів конституційної демократії, вони були за часів Античності та раннього Середньовіччя. Першими референдумами стали місцеві голосування на сходах у давніх швейцарських кантонах, які проводились із сер. XV ст. Швейцарський дослідник А. Дюнан писав щодо утвердження цієї форми народовладдя та її назви наступне:

«У старій Швейцарії засідання Сейму були нерегулярними… представники Союзних земель були не депутатами в нинішньому розумінні цього слова, а послами, які вели справи від імені своїх урядів. Коли з'являлися такі справи, відносно яких у послів (депутатів) не було повноважень, то рішення по ним приймалося *ad'referendum referendum* – «для доповіді…», тобто, влади земель не були пов'язані рішеннями Сейму» [6, с. 19].

У свою чергу, французький історик Ш. Сеньобос писав про те, що в старому Швейцарському Союзі та в кантонах Граубюнден і Валліс делегати не користувалися повнотою законодавчої влади – вони не могли безпосередньо ухвалювати закони. Делегати обговорювали закони, але не приймали рішення, вони були *ad audiendum* і *ad referendum,* щоб вислухати рішення і дати про них звіт своїм громадянам. У загальноприйнятому значенні *referendum,* який був першим у світі досвідом безпосереднього народного правління, називалось *«рішення, яке самодержавний народ приймає стосовно пропозицій, повідомлених йому посланцями»* [29, с. 257].

Схожі погляди на походження категорії висловлював і відомий учений-конституціоналіст та 28-й Президент США В. Вільсон, який писав, що «… термін *референдум* відноситься до XVI століття та нагадує про федеральні засади урядування двох теперішніх кантонів федерації – Граубюндена і Валліса. … Депутати, делеговані общинами на окружні федеральні збори, мали надавати звіт своїм виборцям з усіх важливих питань і вимагати інструкцій, як вони мали голосувати. Це був першопочатковий *референдум*» [5, с. 279].

Отже, первинно «*referendum*» утвердився в середньовічних швейцарських кантонах як зручна форма узгодження рішень, запозичена з міждержавних відносин, коли делегати (посли) доповідали на розгляд суверена, а іноді й усього дорослого чоловічого населення кантону, проєкти рішень для їх остаточного схвалення чи відхилення.

Референдуми, від початку свого утвердження, нерідко стосувались питань, пов'язаних із фінансуванням війн і їх наслідками. Загальновідомо, що перший достовірно відомий ре-

ферендум було проведено в 1439 р. у швейцарському кантоні Берн. На ньому вирішувалася проблема фінансового становища цього кантону, а саме: затвердження збору в розмірі 1 ангетера на тиждень для погашення військових боргів кантону, які виникли під час т.з. «Цюріхської війни» [30, с. 20]. Утім, середньовічні швейцарські кантони ніколи не ставили на референдум питання, що мали вирішуватися на полі бою.

Позитивний досвід Берну щодо вирішення важливих місцевих питань надалі був запозичений багатьма іншими швейцарськими кантонами. Так, швейцарський учений Т. Курті писав, що в XV ст. і надалі через референдум вирішувались питання відносно найманців, союзів з іншими державами, заборону шлюбу священникам, постанови на захист Реформації та про те, якої політики потрібно було притримуватися під час селянських воєн [7, с. 19]. Утім, згадані нами кантональні референдуми проводились задовго до формування в Західній Європі та Північній Америці цінностей і принципів конституціоналізму.

Як важливий політико-правовий інститут референдуми утвердилися після їх використання для творення конституцій та після їх унормування в текстах конституцій Швейцарії, Франції та Північноамериканських колоній – пізніше штатів США. Відповідні процеси трансформаційні процеси підсумувались утвердженням референдумів у системі конституційної демократії. Разом із тим, світова історія референдумів свідчить, що згадані процеси були складними, тривалими, а подекуди і драматичними.

Практика проведення перших конституційних референдумів у Швейцарії відбулася не завдяки традиціям кантональної демократії та доктрині суспільного договору Ж.-Ж. Руссо, а через бажання Франції активно впливати на політику та державотворення сусідньої країни. Так, перший у світі загальнодержавний референдум було проведено у Швейцарії під час утвердження Першої Гальветичної Республіки, утворення якої стало продовженням зовнішньої політики Франції. У 1798 році у кантонах Швейцарії, об'єднаних у єдину республіку, упродовж кількох місяців відбулося ухвалення, як народними зібраннями безпосередньо, так і радами кантонів, Гальветичної Конституції, за основу якої було взято Конституцію Франції III року.

А вже 25 травня 1802 року на всенародне голосування в Швейцарії, за системою публічних списків, встановлену у Франції після 18 брюмера, було винесене питання про підтримку Другої Гальветичної Конституції. Із 332 048 виборців 72 453 підписались «за» прийняття конституції, а 92 423 – «проти». Але, організатори референдуму порахували виборців, що не брали участь у референдумі (167 172 громадянина), як таких, що підтримали конституцію за умовчуванням [31, с. 215-218]. Прийнята в такий сумнівний спосіб Конституція Другої Гальветичної Республіки на певний час дискредитувала інститут референдуму на федеральному рівні.

Утім, уже в 1803 р. швейцарські кантони, через Акт посередництва, повернули собі автономію та послабили тиск Наполеонівської Франції на свою внутрішню політику. Після завершення Наполеонівських війн у Єв-

ропі та проголошенням під впливом Священного Союзу вічного нейтралітету Швейцарії в 1815 році, у кантонах починає відроджуватися референдна демократія. Так, із 1829 року у конституціях низки кантонів Швейцарії (Берн, Ваадт, Люцерн і ін.) запроваджуються референдуми з питань перегляду та доповнення конституції. Зокрема, в кантоні Ваадт у 1845 р. за народом було визнано «*не лише право затверджувати, чи не затверджувати пропозиції парламенту, а й здійснювати законотворчість за власної ініціативи, затверджуючи пропозиції, здійснені будь-якими восьма тисячами повноправних городян*» [32, с. 119].

Найбільш неоднозначними в історії референдумів і референдної демократії виявились т.з. «наполеонівські плебісцити» у Франції. Вони проводились Наполеоном Бонапартом, а пізніше й Наполеоном III, як всередині Франції, для легітимізації свого політичного режиму, так і поза його межами – для приєднання нових територій: в Авіньйоні (1791 р.), Савойї (1792 р.), Бельгії (1793 р.), Неаполі, Савойї та Ніцці (1860 р.), Венеції (1866 р.), Римі (1870 р.) та ін.

Спроби окремих експертів провести паралелі між «наполеонівськими плебісцитами» Франції та фейковими референдумами, які рф хотіла б провести в окремих тимчасово окупованих районах Донецької, Запорізької, Луганської та Херсонської областей не витримують жодної критики. Наука міжнародного права у XIX ст. визначила чіткі умови щодо організації проведення плебісцитів:

«*1) організація плебісциту, спостереження за ним і його перевірка мають бути надані самому населенню відчуженої країни; 2) виборці мають бути абсолютно вільними під час голосування; 3) для цього необхідно, щоб вони були убезпечені від будь-якого зовнішнього насильства і щоб подання голосів було закритим; 4) якщо населення не зовсім ясно уявляє собі значення відчуження та голосування, проведенню плебісциту має передувати його обговорення*» [33, с. 242].

Хоча, самі територіальні плебісцити, з часу їх першого проведення в 1791 році, завжди піддавались системній критиці й, по-суті, вичерпали свій потенціал іще в кін. XIX ст. на поч. XX ст. Повоєнний правопорядок у світі ґрунтується на Статуті ООН і інших міжнародних документах, які унормовують принципи підтримки міжнародного миру й безпеки, придушення актів агресії, ґарантування непорушності кордонів суверенних держав *etc*.

Плебісцитарна демократія застосовувалась Францією й на національному рівні. Як відомо, плебісцит Наполеона Бонапарта VIII року (1799-1800 рр.) утвердив Конституцію Першої Французької Республіки (99%). У 1802 р. «всенародною підтримкою» завершився визнання за Наполеоном пожиттєво посади «першого консула», а в 1804 р. народ «одноголосно» (99% голосів) ухвалив проголошення Першої Французької імперії та визнання Наполеона пожиттєвим імператором. В 1814 р., за часів втечі Наполеона з о. Ельби, ним було проведено плебісцит про відновлення Французької імперії додатковим актом. Питання Наполеона підтримали 99,6% французів [31, с. 186]. Утім, уже на сьомий день після цього «плебісциту» Наполеон вдруге зрікся престолу, усвідомивши відсутність реальної підтримки французів.

У 1852 році плебісцит задля продовження свого правління проводив і племінник Наполеона – Луї Наполеон Бонапарт. Його підтримало 80% виборців. За результатами плебісциту він проголосив себе імператором Другої імперії під іменем Наполеона III, та встановив абсолютну особисту владу, що спиралася на реакційний поліцейський режим у Франції та проіснувала до 1870 року. Подібні плебісцити або т.з. «плебісцитні референдуми» у Франції стали демократичним інструментарієм прийняття антинародних за своєю сутністю рішень. Подібно міжнародним плебісцитам, плебісцитні референдуми у Франції стали інструментом викривленої демократії. Навіть повоєнні «плебісциті референдуми» Ш. де Голя мали неоднозначну політичну оцінку та правові наслідки у Франції.

Відмінним від французького був ґенезис референдумів і конституційних основ референдної демократії в Швейцарії. Конституція Швейцарії 1848 року закріплювала подвійний суверенітет – союзу та кантонів. За свідченням Ш. Сеньобоса, вона закріпила формулу «народонаселення 22-х самодержавних кантонів утворює Швейцарський Союз» [29, с. 252, 254]. Ця Конституція була затверджена більшістю кантонів (15½), які винесли її текст на референдуми. Із цього часу поправки до федеральної конституції Швейцарії постійно виносились на розгляд народу і кантонів. Це сприяло усталенню практики проведення конституційних референдумів у Швейцарії на загальнодержавному рівні.

Не зважаючи на крах референдуму 1872 року про зміни до Конституції Швейцарії, ініціатори якого передбачили надмірну централізацію влади у кантонах, 19 квітня 1874 року оновлена Конституція Швейцарії була прийнята більшістю в 340 199 голосів проти 298 013 і 14 ½ кантонів проти 7 ½ [31, с. 251]. Таким чином, практика виважених, «не одноголосних» референдумів була привнесена у Швейцарію й на загальнодержавному рівні. Подібний механізм генерування політико-правових рішень дозволив Швейцарії уникнути другої хвилі буржуазно-демократичних революцій [34, с. 74-75] у сусідніх європейських державах.

У Конституції Швейцарської Конфедерації 1874 року положення про вимогу громадян щодо перегляду конституції та винесення відповідних поправок на референдум (ст.ст. 120 і 121) за своїм змістом залишили без змін. Вони виявилися доволі дієвими – лише у XIX ст., з 1874 по 1891 рік, до федеральної конституції Швейцарії було внесено п’ять поправок, винесених на голосування: 1) про право кантонів поновлювати смертну кару (1889 р.); 2) про встановлення союзної монополії на вироблення та продаж спирту (1885 р.); 3) про встановлення союзної протекції на промислову власність (1887 р.); 4) про встановлення союзної монополії на банківські білети (1891 р.); 5) про право громадян в кількості від 50 0000 осіб вимагати частковий перегляд конституції (1891 р.) [29, с. 262]. Ці зміни, на наш погляд, розкривають сутність і зміст інституту референдуму, трансформованого з архаїчного *ad’referendum* у актуальну та універсальну конституційну форму безпосереднього народовладдя.

Конституції більшості швейцарських кантонів також унормували у другій пол. XIX ст. положення про

референдуми. До прикладу, Конституція Бернського кантону 1893 року у ст. 1 визначила цей кантон «демократичною республікою» і в Відділенні ІІ дискретно визначила предмет референдумів і порядок їх проведення (Глава І. «Референдум»), а також предмет і порядок реалізації народної ініціативи (Глава ІІ. Ініціатива) [35, с. 379-381].

Загалом же, із 1848 р. по 2004 р. у Швейцарії, яку справедливо називають «батьківщиною референдумів) було проведено 517 референдумів [36]. Із них 183 – це референдуми щодо прийнятих парламентом законам [11, с. 11]. Місцеві швейцарські референдуми XV-XVIII ст. стали джерелом і прикладом референдної демократії не лише для Ж.-Ж. Руссо та інших мислителів, а й для конституційної теорії та практики більшості держав Європи.

Отже, після розвитку положень доктрини про народний суверенітет і народоправство (Ж.-Ж. Руссо, Ш. Монтеск'є, А. де Токвіль і ін.) і появи перших конституцій у кін. XVIII-XIX ст., які закріпили демократію, як визначальну політико-правову цінність, референдуми стали важливим складником конституційної демократії держав Заходу (Швейцарія, США, Франція), а надалі й багатьох інших держав світу. Із кін. XVIII ст. перші конституції не лише визнають за народом право на референдум, а й гарантують усім громадянам-виборцям можливість ініціювати і проводити такі референдуми.

Разом із тим, демократичні принципи та інститути, включаючи референдуми, нерідко використовувалися з поч. XIX ст. – у пер. пол. XX ст. недемократичними режимами для ухвалення нелегітимних рішень. Це, зокрема, нав'язаний Швейцарській республіці французами перший у цій державі загальнонаціональний «конституційний референдум» 1802 року. Загальновідомими є й три т.з. «плебісцити» А. Гітлера проведені в 30-х роках минулого століття, на яких він легалізував зосередження всієї повноти влади у Німеччині в своїх руках, вихід Німеччини із Ліги Націй і анексував Австрію. Цей історичний приклад, коли диктатор використав інститут народовладдя для проведення недемократичних рішень був непоодиноким, йому слідували й інші диктатори, які уподобали ховатися під псевдонімом «*народної демократії*». Чого лише варті «народно-демократичні», а з часом і «соціалістичні» політичні режими у державах Центральної та Східної Європи, нав'язані їм силою колишнім СРСР.

Тріумфальне зміцнення референдумів у системі Західної конституційної демократії відбулося після Другої світової війни і тривало до кін. XX ст., коли на референдумах уже пострадянські та постсоціалістичні республіки, включаючи України, проголошують незалежність і приймають нові конституції. Гарним прикладом застосування референдуму в системі конституційної демократії стало т.з. «оксамитове розлучення» в 1993 році Чехії та Словаччини, що було ухвалене на всенародних голосуваннях.

Разом із тим, подальший розвиток демократії в XXI ст. довів, що остаточна перемога лібералізму в світі є бажаним, але на сьогодні складно досяжним ідеалом. Процеси демократизації виявились динамічними, але не всеохоплюючими. Світ, як і раніше, демонстрував різноманітні підходи до сприйняття та реалізації ідей, ціннос-

тей і принципів демократії, включаючи референдну демократію.

В одних державах світу референдуми на сьогодні утвердились як традиційна форма безпосередньої демократії на загальнодержавному та місцевому рівні (Швейцарія, Франція), в інших проведення референдумів стало унікальною історичною подією (Велика Британія), а в третіх референдуми продовжують залишаються важливим складником виключно місцевої демократії (Німеччина, США). Натомість, у пострадянських республіках (за винятком Естонії, Латвії, Литви, України, а нині й Казахстану), за відсутності демократичних традицій та в умовах беззмінності авторитарних режимів, референдуми не стали витребуваним інструментарієм для легітимації демократичних трансформацій.

Феноменальним, не скільки за змістом, скільки за формою проведення, виявився й «референдум» рф про внесення змін до конституції. У кращих радянських традиціях цей референдум був названий «загальнонародним голосуванням з питань ухвалення змін до конституції рф». Він проводився впродовж трьох днів (!) – із 25 червня по 01 липня 2020 року. Під час його проведення застосовувалися всі можливі форми голосування, включаючи електронні голосування та голосування вдома.

Пізніше це «ноу-хау» рф в частині організації волевиявлення громадян на референдумів було використане 11 вересня 2022 року під час місцевих виборів у рф – т.з. «єдиний день голосування» тривав із 09.09 до 11.09.2022, а результати виборів було заборонено оприлюднювати до 14 вересня 2022 року. Фейковий референдум рф 2020 року отримав продовження в місцевих фейкових виборах, проведених у рф 11 вересня 2022 року, що завершили оформлення російської системи спотвореної демократії, як механізму легалізації авторитарної моделі влади у рф, та створили передумови для її експорту на тимчасово окупованих територіях України восени поточного року.

Як відомо, на «референдумі-опитуванні» 2020 року, зокрема, було підтримано зміни до конституції рф щодо порядку утворення та ліквідації суб'єктів федерації. «Далекосяжність» наслідків цього фейкового референдуму стала зрозумілою після початку 24 лютого 2022 року військової агресії рф в Україну. Всупереч міжнародному праву та чинному законодавству України, з метою легалізації окупаційних режимів, рф від початку військової агресії мала намір провести фейкові референдуми в Україні. Очевидно, що метою цих квазіреферендумів є легалізація анексії тимчасово окупованих територій України і утворення з них «нового суб'єкту рф».

Нині інститут референдуму, з одного боку, квітне у державах Західної демократії, що мають давні традиції конституційного народоправства, а з іншого – продовжує використовуватися авторитарними режимами у власних цілях. До прикладу, 15 травня 2022 року в Швейцарії відбувся федеральний референдум, на якому швейцарці підтримали три важливих рішення: 1) про внесення змін до Закону про трансплантацію людських органів і донорство, що передбачають перехід від дозвільної юридичної моделі донорства до моделі, коли донором не може бути людина, яка за життя уклала заборону на донорство (60%); 2) про

оподаткування в Швейцарії діяльності «*Netflix*» і інших потокових сервісів (58,4%); 3) про грошову підтримку європейського прикордонного сервісу *Frontex*, який забезпечує захист державних кордонів країн-членів Шенгенської угоди (71,5%) [37].

Натомість на загальнодержавному референдумі 27 лютого 2022 року в Білорусі 82,8% виборців підтримали зміни до конституції цієї республіки, якими впроваджується положення про абсолютний імунітет президента Білорусі після завершення ним своєї каденції та резервування за екс-президентом довічного членства в уряді – Раді Республіки; про обмеження права однієї особи балотуватися на посаду глави держави більш ніж на два терміни підряд; про найвищий представницький орган Всебілоруські народні збори; про збільшення терміну повноважень постійно діючого парламенту Національних зборів із 4 до 5 років; про запровадження інституту омбудсмана; про обмеження законодавчих функцій президента, який міг до цього видавати декрети із юридичною силою закону; положення про те, що «шлюб – це союз жінки і чоловіка» тощо.

Різниця в цінностях, принципах і змісті швейцарського і білоруського референдумів наглядно демонструє їх діаметральну протилежність, зумовлену антагонізмом між конституційною демократією та пострадянською автократією, що прагне будь-яким шляхом легалізувати антинародні клептократичні режими.

Разом із тим, пострадянський простір залишився відкритим для демократичних трансформацій. Свідченням цього став конституційний референдум, проведений 5 червня 2022 року в Республіці Казахстан. Цей референдум легітимізував внесення змін до 33 статей Конституції Казахстану й, по-суті, утвердив Другу Республіку. Результати конституційного референдуму передбачили пряму відмову від суперпрезидентської форми республіки і вилучення з тексту Конституції Казахстану згадок про її першого главу держави І. Кєрімова та суперпрефиренцій для нього й членів його родини. Конституційну реформу на референдумі в Казахстані підтримали 77% громадян. Очевидно, що демократичний характер цього референдуму сприятиме легітимізації конституційної реформи як всередині Республіки Казахстан, так і за кордоном.

Саме по собі закріплення в конституції та/або спеціальному законі інституту референдуму, як на загальнодержавному, так і на місцевому рівні, не гарантує: а) демократизму політико-правових режимів; б) ефективності референдумів у системі конституційної демократії; в) дієвого режиму конституційної демократії, як усталеної традиції та правової культури щодо конструктивного вирішення загальнодержавних політико-правових і повсякденних питань життя людини, громадянського суспільства, територіальної громади і держави в цілому. Під цим режимом у правовій науці прийнято розуміти конституційний режим референдної демократії.

Феномен «референдної демократії» з'являється пізніше самих референдумів у Швейцарії, Північноамериканських колоніях (з кін. XVIII ст. США) та Франції, в процесі розвитку доктрини конституціоналізму, конституцій і конституційної демократії. Але самі традиції та культура демо-

кратії та кращі практики проведення референдумів у цих державах сформували основні моделі референдної демократії.

Так, щодо утвердження референдумів у США на місцевому рівні, А. де Токвіль писав наступне.

«*Громади були тим місцем, яке об'єднувало й міцно зв'язувало людей і де вони могли виявити свої інтереси та пристрасті, здійснити свої права й виконати обов'язки. В середині громади кипіло справжнє й активне політичне життя, цілком демократичне й республіканське за своєю суттю. … Будь-які громадські справи, що зачіпали інтереси всіх жителів громади, обговорювалися, як в Афінах, на центральному майдані або на загальних зборах*» [8, с. 48].

На сьогодні американські дослідники у роботі «Важким шляхом демократії» (2004 р.) визначають референдум, як «пряме голосування народу по законопроекту чи по поправці до конституції штату. Питання, що виносяться на всенародне голосування називаються *пропозиціями*. Двадцять чотири штати дозволяють всенародний референдум по законам, і всі штати, окрім Алабами, вимагають проведення референдуму по поправці до конституції. Більшість референдумів виносяться на голосування не виборцями, а законодавчими зібраннями» [38, с. 217]. Місцеві референдуми стали важливою складовою конституційного ландшафту більшості штатів у США.

Таким чином, на кін. XIX ст. у Швейцарії, США та Франції на рівні доктрини, конституції та правозастосовної практики, сформували три основні моделі референдної демократії, що отримали свій подальший розвиток у світі в наступні півтора століття [39, с. 45-49]. Охарактеризуємо коротко їх сутність і зміст.

По-перше, *швейцарська модель референдної демократії* стала своєрідним «місточком», що поєднав давні традиції народоправства з європейським конституціоналізмом. Її зміст полягає у всебічному використанні різних видів референдумів на рівні кантонів і федерації для обов'язкового розгляду конституційних поправок (пропозицій), питань входження та виходу Швейцарії до міжнародних угод і союзів, а також інших питань (проектів рішень), які громадяни вважають такими, що вимагають загального розгляду та голосування щодо них.

При цьому, референдуми у Швейцарії, навіть з політико-правових питань, позбавлені надмірної політизованості: їх результати, навіть самі непередбачувані, ніколи не тягнуть за собою дострокових виборів чи політичних відставок. Швейцарська модель референдної демократії – це насамперед повна свобода і рівність вибору громадян і їх відповідальність за рішення референдумів. Ця модель референдної демократії вбачається найбільш популярною в європейських державах, хоча жодна інша держава Європи чи світу не змогла повністю відтворити її в своїй політико-правовій системі.

По-друге, *американська модель референдної демократії* отримали свій розвиток у США під впливом розвитку традицій самоврядності пуританських громад, які стали першими осередками публічної влади у Північноамериканських колоніях із XVII ст. Вона отримала своє поширення виключно на рівні штатів, для безпосереднього вирішення важливих для цих громад питань. Почи-

наючи з XVIII ст. референдна демократія в США стає складовою політичних процесів й застосовується до легітимізації конституцій штатів і поправок до них. Хоча, громади окремих штатів і нині залишаються байдужими до потенціалу референдумів, покладаючи свої надії на легіслатури штатів і потенціал партисипаторної демократії.

По-третє, *французька модель референдної демократії* була заснована до теоріях і доктринах мислителів XVII-XVIII ст., насамперед Ж.-Ж. Руссо, про народний суверенітет і його безпосередню реалізацію громадянами, а також на суперечливих політико-правових практиках проведення т.з. «плебісцитних референдумах» в процесі конституційного державотворення за часів Великої Французької революції та Наполеонівських воєн у Європі. Нині референдна демократія у Франції має два «поверхи»: на загальнонаціональному рівні – це механізм зміни політико-правового ландшафту республіки; на місцевому – буденний перевірений інструмент місцевого самоврядування.

Виокремлені нами моделі референдної демократії на сьогодні приросли багатьма іншими, новими моделями (скандинавська, латиноамериканська, іберійська, пострадянська, ісламська *etc*, що комплексно досліджувались М. Оніщуком і іншими вітчизняними правниками, включаючи авторів цієї публікації [40, с. 267; 13, с. 59-107]. Їх типологія зумовлена особливостями правових систем, державно-політичного устрою та історично сформованих і утверджених традиціях конституційної демократії в окремо взятих державах і регіонах. Водночас, саме швейцарська, американська та французька моделі референдної демократії до сьогодні залишаються визначальними для розвитку цього виду конституційної демократії в усьому світові, включаючи й Україну.

При цьому, наявність і дієвість режиму референдної демократії є в XXI ст. є не лише умовою для проведення демократичних всенародних голосувань із найважливіших питань загальнодержавного та місцевого значення, а й запобіжником від використання референдумів диктаторами і недемократичними режимами у своїх власних вузьких політичних цілях: для консервації чи продовження влади, легалізації анексованих територій тощо.

Висновки та перспективи подальших розробок. Отже, під *референдною демократією* слід розуміти самостійний конституційний режим, заснований на цінностях, принципах, політико-правовій культурі та традиціях народовладдя, доктрині, кращих правотворчих, правозастосовних і правосудних (юрисдикційних) практиках організації та проведення референдумів з найбільш важливих питань життя суспільства, територіальних громад і держави, та передбачає забезпечення найбільш сприятливих умов для проведення референдумів і реалізації їх рішень, з врахуванням законних інтересів усіх голосуючих.

В Україні, яка має тисячолітні традиції вічевої та козацької демократії, поважну історію національно-визвольної боротьби за власну державність, свободу й народовладдя, а також досвід легітимації національної державності на всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 року та проведення низки місцевих референдумів (більше 200). При цьому,

в Україні відсутня традиція фейкових референдумів, які не можуть бути прийнятними у будь-якому вільному громадянському суспільстві.

Вітчизняна правнича наука, як зазначалось попередньо, сформувала доктринальні основи референдумів і референдної демократії, з урахуванням кращих зарубіжних наукових надбань і практик. Питання про референдуми, як конституційну форму безпосередньої реалізації народного суверенітету, є обов'язковою темою підручників і навчальних посібниках, на основі яких університети готують майбутніх правників.

Парламент розробив і почав втілювати нові законодавчі механізми організації та проведення референдумів в Україні. Так 26 січня 2021 р. Верховна Рада України новий Закон України «Про всеукраїнський референдум». Парламентом також підготовлено проєкт нового спеціального Закону «Про місцеві референдуми», який напередодні військової агресії рф до України отримав Терміновий спеціальний висновок № 1066/2021 щодо проєкту Закону про місцевий референдум (*CDL-PI*(2022)001, Страсбург, 10.02.2022) [23]. Зазначені обставини дозволяють обґрунтовано сподіватись на відродження конституційного режиму референдної демократії в Україні.

Таким чином, усі основні компоненти референдної демократії в Україні сформовані або завершуються в своєму формуванні. Подальша законотворча діяльність Української держави на шляху до вступу до Європейського Союзу іще більше наблизить нашу національну модель референдної демократії до цінностей і принципів ЄС у сфері народовладдя. Натомість, фейкові референдуми, які дискредитують саме слово «референдум», і інші елементи спотвореної демократії, які рф намагається нав'язати на тимчасово окупованих територіях України, є іще одним інструментом військової агресії не лише проти нашої держави, а й проти цінностей та принципів Західної демократії.

Коли рукопис цієї статті був відредагованим, то 20 вересня 2022 року представники окупаційних режимів в окремих районах Донецької, Запорізької, Луганської та Херсонської областей, у кращих традиціях російської спотвореної демократії заявили про проведення «референдумів» про приєднання до рф, які будуть проведені через 3 дні, упродовж 23-27 вересня цього року. Тобто, упродовж 5 днів (!). Ці ініціативи з проведення рф фейкових референдумів засудили представники більшості демократичних держав світу – США, держав-членів ЄС, Канади і ін.

Зокрема, Державний секретар США Е. Блінкен у своєму виступі на Генеральній Асамблеї ООН 20 вересня 2019 року наголосив, що проведення фальшивих «референдумів» і можлива мобілізація в рф є ознакою невдачі та слабкості Росії [41]. У свою чергу, Посол США в Україні Б. Брінк наступного дня наголосила, що США ніколи не визнають претензій росії на ніби то анексовану територію України, та заявила наступне: «*Фальшиві референдуми та мобілізація є ознаками слабкості, провалу Росії*» [42].

Реагуючи на ініціативи щодо проведення псевдореферендумів, Український Парламент 21 вересня 2022 р. утвердила «Заяву Верховної Ради

України у зв'язку з черговим етапом ескалації безпекової ситуації в світі, спровокованим останнім рішенням злочинної влади Російської Федерації» в якій рішуче засудила організацію та проведення будь-яких незаконних референдумів на тимчасово окупованих територіях України та закликала світову спільноту не визнавати їхні результати, а також дати належну оцінку таким діям рф. [43].

Фейковий характер анонсованих на 23-27 вересня 2022 року «референдумів» є очевидним, а розтягування «голосування» на 5 дні – не що інше, як калькуванням механізму спотвореної демократії, що був апробований рф всередині федерації на референдумі 2020 року та на місцевих виборах 2022 року. Ці бутафорські «референдуми» порушують всі цінності, принципи і положення міжнародного права, Конституції та законів України, спотворюють саму сутність і зміст референдумів, як важливих інститутів конституційної демократії.

Відзначимо, що проведення референдумів в умовах воєнного стану не відповідає демократичним практикам реалізації цієї форми безпосередньої демократії. До того ж, відповідно до ст. 73 Конституції України, всі питання про зміну території України вирішуються виключно всеукраїнським референдумом. Згідно з частиною другою ст. 133 Конституції України Донецька, Запорізька, Луганська та Херсонська області входять до складу України [44].

Питання цих фейкових референдумів не можуть бути і предметом місцевих референдумів в Україні. Адже, відповідно до частини третьої ст. 140 Конституція України, місцеві референдуми можуть проводитись виключно територіальними громадами, у межах їх компетенції [44]. Очевидно, що питання про зміну території України не відносяться до компетенції місцевих референдумів. До того ж, в Україні через військову агресію не прийнятий закон про місцеві референдуми, який би унормував підстави, предмет і порядок безпосереднього вирішення територіальними громадами питань місцевого значення.

Не має сенсу детально аналізувати порушення вимог щодо процедури призначення, організації та проведення референдумів. Організація проведення референдумів за 48 годин суперечить не лише чинному законодавству, а здається й законам фізики. У цьому сенсі згадується мудре українське прислів'я про те, що «дев'ять жінок не можуть за місяць виносити здорову дитину за один місяць!».

Очевидно, що ноу-хау фейкових референдумів, які рф проводитиме на тимчасово окупованих територіях на Сході та Півдні України – це відсутність будь-якої розумної процедури їх проведення. Переконані, що ми знову побачимо *fake news*: обходи помешкань мирних громадян України озброєними військовими зі скриньками для голосування в руках; завезених із рф і інших окупованих рф територій фейкових «виборців»; масові фальсифікації голосувань, фейкових «спостерігачів» і т.п. І це іще раз дозволяє переосмислити юридично нікчемний «всекримський референдум» 2014 р., за проведення якого рф не отримала справедливого покарання від міжнародної спільноти. Як влучно визначив у своєму щоденному зверненні до громадян Президент України В.

Зеленський, нині «*фарс із підготовкою псевдореферендумів на окупованій території демонструє, що відбувалось і у 2014 році в Криму й на Донбасі*» [45].

Фейкові референдуми рф в Україні – це не про процедурну демократію, і не про популярну на Заході теорію Ю. Габермаса про деліберативну демократію та легітимність державно-владних рішень, заснованих на демократичному дискурсі та процедурах у суспільстві [45]. Це, як зазначив Президент Франції Е. Макроном на 77-й Генеральній Асамблеї ООН, характеризується термінами «цинізм» і «провокація» [47].

До того ж, ці бутафорські референдуми рф є іще й викликом для Західної демократії та іще одним цинічним злочином держави-агресора. Проведення фейкових референдумів окупаційною владою рф на території України є не чим іншим, як спробою, всупереч вимогам ст. 45 Гаазької конференції, по-суті, привести населення цих областей «під присягу» державі-агресору, поставити поза законом [48, с. 47].

Очевидно, що організація фейкових референдумів і участь у них громадян України на тимчасово окупованих рф територіях нашої держави є неприпустимою та матиме не лише морально-етичні, а й юридичні наслідки. Усі дії щодо насильницького примушування громадян до участі в «референдумі» або підкупу будуть кваліфіковані як відповідні кримінальні злочини. А з огляду, що вони відбуваються разом із воєнними злочинами на тих територіях, то покарання буде найсуворішим [49].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Сучасний англо-український та українсько-англійський словник: 200 000 слів. Уклад.: В. Мюллер, М. Зубков, В. Федієнко; наук. та літ. ред. Кононенко К.М. Вид. 4-е, випр. та доп. Харків: ВД «ШКОЛА», 2021. 994 с.

2. Рішення Конституційного Суду України № 2-рп/2014 від 14 березня 2014 р. у справі за конституційними поданнями виконуючого обов'язки Президента України, Голови Верховної Ради України та Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) Постанови Верховної Ради Автономної Республіки Крим «Про проведення загальнокримського референдуму» (справа про проведення місцевого референдуму в Автономній Республіці Крим). *Офіційний вісник України*. 2014. № 26. ст. 766.

3. Урбинати Н. Искаженная демократия. Мнение, истина и народ. Пер. с англ. Д. Кралечкин; Научн. ред., перев. В. Софронов. Москва: Изд-во Института Гайдара, 2016. 448 с.

4. Про Звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, Європейської Комісії, Європейського Парламенту, Ради Європи, Організації з безпеки та співробітництва в Європі та їх парламентських асамблей, урядів і парламентів держав світу щодо невизнання організації та проведення окупаційними адміністраціями Російської Федерації псевдореферендумів на тимчасово окупованих територіях України: Постанова Верховної Ради України від 29 липня 2022 р. № 2484-IX. *Голос України* від 05.08.2022. № 160.

5. Вильсон В. Государство. Прошлое и настоящее конституционных учреждений. С приложением текста важнейших конституций. Перевод под ред. А.С. Ященко. С предисл. М.М. Ковалевского. С прилож. текстов важнейших констит. Москва: Изд. В.М. Саблина, 1905. XLVII, 569, 166 с.

6. Дюнан А. Народное законодательство в Швейцарии. Исторический обзор. Пер. с фр. Г.Ф. Львовича. С.-Петербург: Типография Альтшуллера., 1896. 78 с.

7. Курти Т. История народного законодательства и демократии в Швейцарии. Пер. с нем. Г.Ф. Львовича. С.-петербург: т-во «Знание», 1900. VIII с.; 238 с.

8. Токвіль А. де. Про демократію в Америці. У двох томах. Перекл. з франц. Г. Філіпчука та М. Москаленка. Перемов. А. Жардена. Київ: Вид. дім «Всесвіт», 1999. 590 с.

9. Чебаненко О.Д., Грищук О.Ю., Колодяжна Н.В., Євгеньєва А. Референдуми в Європейському Союзі. За ред. Д.С. Ковриженка. Київ: ФАДА. ЛТД, 2007. 186 с.

10. Місцеві референдуми в Україні: теоретичні та нормопроектні аспекти: матеріали «круглого столу», 23 липня 2009 р., м. Київ. Передмов. М. В. Оніщука; Автор. кол.: Федоренко В. Л. (кер.), Ляшко І.В., Базілевич Д.С., Кузнецова Н.О., Чернічка Л.В.; Упоряд.: Пиняк С.І., Гарбуз Ю.П., Степанян Г.С. Київ: СПД Москаленко О. М., 2009. 60 с.

11. Кауфман Б. Сучасна пряма демократія. Перше видання / Федеральний департамент закордонних справ Швейцарії (*EDA*), Presence Switzerland. 2018. № 1. 36 с.

12. Народовладдя в Україні: глобалізаційні виклики: монографія / Р.О. Стефанчук, С.О. Кузніченко, І.М. Мишак, О.В. Совгиря, В.Л. Федоренко, А.О. Янчук. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2020. 764 с.

13. Стефанчук Р.О., Федоренко В.Л. Всеукраїнський референдум у системі референдної демократії: монографія. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2020. 162 с.

14. Стефанчук Р., Мищак І., Янчук А. Концептуальні аспекти становлення народовладдя в умовах глобалізації: монографія. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2020. 168 с.

15. Стефанчук Р.О., Кузніченко С.О., Янчук А.О. Народовладдя та надзвичайні правові режими (міжнародний досвід та українська модель). Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2020. 252 с.

16. Стефанчук Р., Совгиря О., Ремінська Ю. Вплив конституційного судочинства на формування інституту народовладдя в умовах глобалізації. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2020. 154 с.

17. Про всеукраїнський референдум: Закон України від 26 січня 2021 р. *Офіційний вісник України*. 2021. № 31. ст. 1762.

18. Fedorenko V., Nesterovych V. «Soft Law» in the Mechanism of the International and National Protection of the Constitutional Electoral Rights. *Krytyka Prawa. Niezależne studia nad prawem*, tom 12, nr 3/2020. S. 178–195.

19. Кодекс належної практики щодо референдумів» (CDL-AD (2007) 008rew) // Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права: Матеріали Венеціанської комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи. Пер. з англ. За ред. Ю.Б. Ключковського. Вид 2-е, випр. і допов. Київ: Логос, 2009. С. 268-279.

20. Керівні принципи для конституційних референдумів на національному рівні (CDL-INF (2001) 10) // Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права: Матеріали Венеціанської комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи. Пер. з англ. За ред. Ю.Б. Ключковського. Вид 2-е, випр. і допов. Київ: Логос, 2009. С. 262-267.

21. Проведення референдумів на місцевому рівні: Резолюція 472 (2021) та Рекомендація 459 (2021) Конгресу місцевих та регіональних влад Ради Європи від 18.05.2021. URL: https://rm.coe.int/holding-referendums- at-local-level-monitoring-committee-rapporteur-vla/1680a287be

22. Терміновий спеціальний висновок щодо законопроекту 3612 «Про народовладдя через всеукраїнський референдум» (CDL-PL(2020)009, Страсбург, Варшава, 21.07.2020) / Європейська комісія за демократію через право (Венеційська клмісія) та Бюро ОБСЄ з демократичних інститутів та прав людини (БДІПЛ). URL: https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/

urgent-joint-opinion-on-draft-law-3612-on-democracy-through-all-ukraine-referendum

23. Терміновий спеціальний висновок № 1066/2021 щодо проєкту Закону про місцевий референдум (*CDL-PI*(2022)001, Страсбург, 10.02.2022). URL: https://komsamovr.rada.gov.ua/uploads/documents/43075.pdf

24. Старосольський В. Принцип більшості. Пер. з нім. К. Поліщука; вступ. стат. С. Стемпеня; автор проекту і упоряд. М. Петрів. Львів: Вид-во «Літопис», 2018. 312 с.

25. Бузескул В. История Афинской демократии. С.-Петербург: Типогр. М.М. Стасюлевича, 1909. IV, 468 с.

26. Брун Г. Руководство к политической арифметике. Одесса: В Город. Типографии, 1845. 162 с.

27. Самюель Г. Либерализм. Опыт изложения принципов и программы современного либерализма в Англии. Пер. с англ. под ред. М. Мамуровского. Москва: Изд. И. Романова, 1906. XLI; 480 с.; VIII с.

28. Орландо В. Принципы конституционного права. Москва: Изд-е В.М. Саблина, 1907. VI, 297 с.

29. Сеньобос Ш. Политическая история современной Европы. Эволюция партий и политических форм (1814-1896). Пер. с франц. В. Поссе. Том I. С.-Петербург: Изд. Тов. «Знание», 1903. IV с.; 353 с.

30. Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л. Референдуми в Україні: історія та сучасність. За ред. акад. Ю.С. Шемшученка. Монографія. Київ: Ін-т держави і права НАН України, 2000. 248 с.

31. Боржо Ш. Учреждение и пересмотр конституций. Пер. П. Высоцкого. Под ред. Ф.Ф. Кокошкина. Москва: Изд-е М. и С. Сабашниковых, 1918. 288 с.

32. Тахтарев К. От представительства к народовластию. К изучению новейших стремлений политического развития современного общества. С.-Петербург: Изд-е «Библиотеки Обществознания». 228 с.

33. Лодыженский А. О плибисците в международном праве. Москва: В Университ. Типогр. (М. Катков), 1883. 248 с.

34. Федоренко В.Л. Конституціоналізм і революції. *Право України*. 2018. № 4. С. 64-92.

35. Современные Конституции. Сборник действующих конституционных актов. Том II-ой. Федерации и Республики. Перевод под ред. и со вступительными очерками В.М. Гессена и Б.Э. Нольде. С-Петербург: Изд-во Юридического книжного склада «Право», 1907. 653 с.

36. Швейцарская прямая демократия / *The Electoral Knowledge Network*. URL: http://aceproject.org/ace-ru/topics/es/esy/esy_ch02

37. Результаты референдума 15 мая 2022 г. В Швейцарии / SWI. Swissinfo.ch. URL: https://www.swissinfo.ch/rus/politics/%D1%80%D0%B5%D0%B7%D1%83%D0%BB%D1%8C%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%8B-%D1%80%D0%B5%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BD%D0%B4%D1%83%D0%BC%D0%B0-15-%D0%BC%D0%B0%D1%8F-2022-%D0%B3%D0%BE%D0%B4%D0%B0-%D0%B2-%D1%88%D0%B2%D0%B5%D0%B9%D1%86%D0%B0%D1%80%D0%B8%D0%B8/47564462

38. Джанда К., Берри Д.М., Голдман Д., Хула К.В. Трудным путем демократии: Процесс государственного управления в США. Пер. с англ. Москва: РОССПЭН, 2006. 658 с., ил.

39. Федоренко В.Л. Сутність, походження і формування конституційних основ референдумів та основних моделей референдної демократії. *Право України*. 2020. № 8. С. 18-52.

40. Оніщук М. В., Федоренко В. Л. Проблеми генезису і типології референдної демократії: світовий конституційний досвід // Конституція і народний суверенітет в Україні: проблеми теорії і практики реалізації. Зб. наук. праць. За заг. ред. Кампа В. М., Савчина М. В. Київ, 2008. С. 232-267.

41. Blinken: Putin's «utter contempt and disdain» for UN on display this week / CNN. URL: https://edition.cnn.com/world/live-news/un-general-assembly-09-20-22/index.html

42. Фальшиві референдуми та мобілізація є ознаками слабкості, провалу Росії – Посол США/ Interfax-Україна. URL: https://interfax.com.ua/news/political/860178.html

43. Заява Верховної Ради України у зв'язку з черговим етапом ескалації безпекової ситуації в світі, спровокованим останнім рішенням злочинної влади Російської Федерації Заяву Верховної Ради України у зв'язку з черговим етапом ескалації безпекової ситуації в світі, спровокованим останнім рішенням злочинної влади Російської Федерації від 21 вересня 2022 р. / Верховна Рада України. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: https://www.rada.gov.ua/news/razom/228239.html

44. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. ст. 141.

45. Російське рішення про мобілізацію – це визнання, що їх кадрова армія не витримала й посипалась – звернення Президента України / Президент України. Офіційне інтернет-представництво. URL: https://www.president.gov.ua/news/rosijske-rishennya-pro-mobilizaciyu-ce-viznannya-sho-yihnya-77929

46. Габермас Ю. Залучення іншого: Студії з політичної теорії. Пер. з нім. А. Дахній; наук. ред. Б. Поляруш. Львів: Астролябія, 2006. 415 с.

47. Макрон про російські «референдуми» на окупованих територіях: «Цинізм» / Європейська правда: URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/09/20/7147164/

48. Федоренко В.Л., Юхимюк О.М., Адлер О.Г. Порушення основоположних прав людини внаслідок військової агресії Російської Федерації проти України у 2022 року та механізми притягнення військових злочинців до юридичної відповідальності. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. 2022. № 2 (20). С. 32-59.

49. Руслан Стефанчук: Будь-які результати «референдуму» не будуть визнані ні Україною, ні всім цивілізованим світом / Верховна Рада України. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: https://www.rada.gov.ua/news/Top-novyna/228155.html

REFERENCES:

1. V. Myuller, (Eds.). nauk. ta lit. red. Kononenko K.M. (2021). Suchasny`j anglo-ukrayins`ky`j ta ukrayins`ko-anglijs`ky`j slovny`k: 200 000 sliv.[Modern English-Ukrainian and Ukrainian-English dictionary: 200,000 words]. Xarkiv: VD «ShKOLA». [in Ukrainian].

2. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy 2-rp/2014 vid 14 bereznia 2014 r. u spravi za konstytutsiinymy podanniamy vykonuiuchoho oboviazky Prezydenta Ukrainy, Holovy Verkhovnoi Rady Ukrainy ta Upovnovazhenoho Verkhovnoi Rady Ukrainy z prav liudyny shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) Postanovy Verkhovnoi Rady Avtonomnoi Respubliky Krym «Pro provedennia zahalnokrymskoho referendumu» (sprava pro provedennia mistsevoho referendumu v Avtonomnii Respublitsi Krym).(2014). [Decision of the Constitutional Court of Ukraine No. 2-рп/2014 of March 14, 2014 in the case of the constitutional submissions of the acting President of Ukraine, the Chairman of the Verkhovna Rada of Ukraine and the Commissioner of the Verkhovna Rada of Ukraine for Human Rights regarding the conformity of the Verkhovna Rada Resolution with the Constitution of Ukraine (constitutionality) of the Autonomous Republic of Crimea «On holding a Crimean-wide referendum» (the case on holding a local referendum in the Autonomous Republic of Crimea). Official Gazette of Ukraine]. Ofitsiinyi visnyk Ukrainy. [in Ukrainian].

3. Urbynaty N. (2016). Yskazhennaia demokratyia. Mnenye, ystyna y narod. [Distorted democracy. Opinion, truth and

people] D. Kralechkyn (Trans). Moskva: Yzd-vo Ynstytuta Haidara [in Russian].

4. Pro Zvernennja Verkhovnoji Rady Ukrajiny do Orghanizaciji Ob'jednanykh Nacij, Jevropejsjkoji Komisiji, Jevropejsjkogho Parlamentu, Rady Jevropy, Orghanizaciji z bezpeky ta spivrobitnyctva v Jevropi ta jikh parlamentsjkykh asamblej, urjadiv i parlamentiv derzhav svitu shhodo nevyznannja orghanizaciji ta provedennja okupacijnymy administracijamy Rosijsjkoji Federaciji psevdoreferendumiv na tymchasovo okupovanykh terytorijakh Ukrajiny: Postanova Verkhovnoji Rady Ukrajiny vid 29 lypnja 2022 r. # 2484-IX [On the Address of the Verkhovna Rada of Ukraine to the United Nations, the European Commission, the European Parliament, the Council of Europe, the Organization for Security and Cooperation in Europe and their parliamentary assemblies, governments and parliaments of the world countries regarding the non-recognition of the organization and the holding of pseudo-referendums by the occupation administrations of the Russian Federation for a temporary occupied territories of Ukraine: Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine of July 29, 2022 No. 2484-IX]. Gholos Ukrajiny vid 05.08.2022 [in Ukrainian].

5. Vyljson V. (1905). Ghosudarstvo. Proshloe y nastojashhee konstytucyonnыkh uchrezhdenyj. S prylozhenyem teksta vazhnejshykh konstytucyj. A.S. Jashhenko (Trans). S predysl. M.M. Kovalevskogho. S prylozh. tekstov vazhnejshykh konstyt. [State. The past and present of constitutional institutions. With the text of the most important constitutions attached]. Moskva: Yzd. V.M. Sablyna [in Russian].

6. Djunan A. (1896). Narodnoe zakonodateljstvo v Shvejcaryy. Ystorycheskyj obzor. [National legislation in Switzerland. Historical review]. Gh.F. Ljvovych (Trans). S.-Peterburgh: Typoghrafyja Aljtshullera [in Russian].

7 Kurty T. (1900) Ystoryja narodnogho zakonodateljstva y demokratyy v Shvejcaryy. Gh.F. Ljvovych (Trans). [History of national legislation and democracy in Switzerland]. S.-peterburgh: t-vo «Znanye» [in Russian].

8. Tokvilj A. (1999). Pro demokratiju v Ameryci. U dvokh tomakh. Gh. Filipchuk ta M. Moskalenko (Trans). Peremov. A. Zhardena. [About democracy in America] Kyjiv: Vyd. dim «Vsesvit» [in Ukrainian].

9. Chebanenko O.D., Ghryshhuk O.Ju., Kolodjazhna N.V., (Eds.) (2007). Referendumy v Jevropejsjkomu Sojuzi. D.S. Kovryzhenko (red). [Referendums in the European Union]. Kyjiv: FADA. LTD [in Ukrainian].

10. Fedorenko V. L. (ker.), Ljashko I.V., & Bazilevych D.S. (2009). Miscevi referendumy v Ukrajini: teoretychni ta normoproektni aspekty: materialy «krughlogho stolu», 23 lypnja 2009 r., m. Kyjiv. [Local referendums in Ukraine: theoretical and regulatory aspects]. Kyjv: SPD Moskalenko O. M., [in Ukrainian].

11. Kaufman B. (2018). Suchasna prjama demokratija. [Modern direct democracy]. Pershe vydannja / Federaljnyj departament zakordonnykh sprav Shvejcariji (EDA) Presence Switzerland [in Switzerland].

12. Stefanchuk R., Kuznichenko S.O., Janchuk A.O. (Eds.) (2020). Narodovladdja v Ukrajini: ghlobalizacijni vyklyky: monoghrafija [People's power in Ukraine: globalization challenges]. Odesa: Vydavnychyj dim «Gheljvetyka» [in Ukrainian].

13. Stefanchuk R., Fedorenko V.L. (2020). Vseukrajinsjkyj referendum u systemi referendnoji demokratiji. [All-Ukrainian referendum in the system of referential democracy]. Odesa: Vydavnychyj dim «Gheljvetyka» [in Ukrainian].

14. Stefanchuk R., Myshhak I., Janchuk A. (2020). Konceptualjni aspekty stanovlennja narodovladdja v umovakh ghlobalizaciji. [Conceptual aspects of the formation of people's power in the conditions of globalization]. Odesa: Vydavnychyj dim «Gheljvetyka» [in Ukrainian].

15. Stefanchuk R.O., Kuznichenko S.O., Janchuk A.O. (2020). Narodovladdja ta nadzvychajni pravovi rezhymy (mizhnarodnyj dosvid ta ukrajinsjka modelj).[People's power

and emergency legal regimes (international experience and the Ukrainian model)]. Odesa: Vydavnychyj dim «Gheljvetyka» [in Ukrainian].

16. Stefanchuk R., Sovghyrja O., Reminsjka Ju. (2020). Vplyv konstytucijnogho sudochynstva na formuvannja instytutu narodovladdja v umovakh ghlobalizaciji.[The influence of the constitutional judiciary on the formation of the institution of people's power in the conditions of globalization.] Odesa: Vydavnychyj dim «Gheljvetyka» [in Ukrainian].

17. Zakon Ukrajiny (2021) Pro vseukrajinsjkyj referendum: Zakon Ukrajiny vid 26 sichnja 2021 r. [On the All-Ukrainian Referendum: Law of Ukraine]. Oficijnyj visnyk Ukrajiny. 2021. # 31. [in Ukrainian].

18. Fedorenko V., Nesterovych V. (2020). «Soft Law» in the Mechanism of the International and National Protection of the Constitutional Electoral Rights. Krytyka Prawa. Niezależne studia nad prawem [in Poland].

19. Kodeks nalezhnoji praktyky shhodo referendumiv» (CDL-AD (2007) 008rew) // Jevropejsjkyj demokratychnyj dorobok u ghaluzi vyborchogho prava (2009). Ju.B. Kljuchkovsjkogjo &(Trans). [Code of Good Practice Regarding Referendums" (CDL-AD (2007) 008rew) // European Democratic Development in the Field of Electoral Law]. Kyjiv: Loghos [in Ukrainian].

20. Kerivni pryncypy dlja konstytucijnykh referendumiv na nacionaljnomu rivni (CDL-INF (2001) 10) Jevropejsjkyj demokratychnyj dorobok u ghaluzi vyborchogho prava (2009). Ju.B. Kljuchkovsjkogjo &(Trans) (2009).[Guidelines for Constitutional Referendums at the National Level (CDL-INF (2001) 10)] Kyjiv: Loghos [in Ukrainian].

21. Provedennja referendumiv na miscevomu rivni: Rezoljucija 472 (2021) ta Rekomendacija 459 Konghresu miscevykh ta reghionaljnykh vlad Rady Jevropy vid 18.05.2021.(2021). [Conducting referenda at the local level: Resolution 472 (2021) and Recommendation 459 (2021) of the Congress of Local and Regional Authorities of the Council of Europe dated 18.05.2021]. URL: https://rm.coe.int/holding-referendums-at-local-level-monitoring-committee-rapporteur-vla/1680a287be [in Ukrainian].

22. Terminovyj specialjnyj vysnovok shhodo zakonoproektu 3612 «Pro narodovladdja cherez vseukrajinsjkyj referendum» (CDL-PL (2020)009, Strasburgh, Varshava, 21.07.2020) / Jevropejsjka komisija za demokratiju cherez pravo (Venecijsjka klmisija) ta Bjuro OBSJe z demokratychnykh instytutiv ta prav ljudyny (BDIPL).(2020). [Urgent special opinion on draft law 3612 "On people's power through an all-Ukrainian referendum" (CDL-PL (2020)009, Strasbourg, Warsaw, 21.07.2020). European Commission for Democracy through Law (Venice Commission) and OSCE Bureau for Democratic Institutions and Human Rights (ODIPL)].URL: https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/urgent-joint-opinion-on-draft-law-3612-on-democracy-through-all-ukraine-referendum [in Ukrainian].

23. Terminovyj specialjnyj vysnovok # 1066/2021 shhodo projektu Zakonu pro miscevyj referendum (CDL-PI (2022)001, Strasburgh.(2022). [Urgent Special Opinion No. 1066/2021 on the Draft Law on Local Referendum (CDL-PI (2022)001]. URL: https://komsamovr.rada.gov.ua/uploads/documents/43075.pdf [in Ukrainian].

24. Starosoljsjkyj V. (2018). Pryncyp biljshosti. K. Polishhuk (Trans). [Majority principle]. Ljviv: Vyd-vo «Litopys» [in Ukrainian].

25. Buzeskul V. (1909).Ystoryja Afynskoj demokratyy. [History of Athenian democracy]. S.-Peterburgh: Typoghr. M.M. Stasjulevycha [in Russian].

26. Brun Gh. (18450. Rukovodstvo k polytycheskoj aryfmetyke. [Guide to political arithmetic]. Odesa: V Ghorod. Typoghrafyy [in Ukrainian].

27. Samjuelj Gh. (1906). Lyberalyzm. Opyt yzlozhenyja pryncypov y proghrammы sovremennogho lyberalyzma v Anghlyy. [Liberalism. The experience of presenting

the principles and program of modern liberalism in England] Per. s anghl. pod red. M. Mamurovskyj (Trans). Moskva: Yzd. Y. Romanova [in Russian].

28. Orlando V. (1906). Pryncypy konstytucyonnogho prava. [Principles of constitutional law]. Moskva: Yzd-e V.M. Sablyna [in Russian].

29. Senjobos Sh. (1903). Polytycheskaja ystoryja sovremennoj Evropы. Эvoljucyja partyj y polytycheskykh form (1814-1896). V. Posse (Trans). [Political history of modern Europe. Evolution of parties and political forms (1814-1896)]. S.-Peterburgh: Yzd. Tov. «Znanye» [in Russian].

30. Poghorilko V.F., Fedorenko V.L. (2000). Referendumy v Ukrajini: istorija ta suchasnistj. [Referendums in Ukraine: history and modernity]. Kyjiv: In-t derzhavy i prava NAN Ukrajinyi [in Ukrainian].

31. Borzho Sh. (918). Uchrezhdenye y peresmotr konstytucyj. P.Vysockyji .& F.F. Kokoshkyna (Trans).[Establishment and revision of constitutions]. Moskva: Yzd-e M. y S. Sabashnykovykh [in Russian].

32. Takhtarev K. (1903). Ot predstavyteljstva k narodovlastyju. K yzuchenyju novejshykh stremlenyj polytycheskogho razvytyja sovremennogho obshhestva. [From representation to democracy. To study the latest aspirations of the political development of modern society]. S.-Peterburgh: Yzd-e «Byblyoteky Obshhestvoznanyja» [in Russian].

33. Lodyzhenskyj A. (1883). O plybyscyte v mezhdunarodnom prave. [About plebiscites in international law]. Moskva: V Unyversyt. Typoghr. (M. Katkov) [in Russian].

34. Fedorenko V.L. (2018). Konstytucionalizm i revoljuciji. [Constitutionalism and revolutions]. Kyjiv: Pravo Ukrajiny [in Ukrainian].

35. Sovremennye Konstytucyy. Sbornyk dejstvujushhykh konstytucyonnykh aktov. Tom II-oj. Federacyy y Respublyky. (1907). V.M. Ghessena & B.Э. Noljde (Trans). [Modern Constitutions. Collection of current constitutional acts. Volume II. Federations and Republics]. S-Peterburgh: Yzd-vo Jurydycheskogho knyzhnogho sklada «Pravo» [in Russian].

36. Shvejcarskaja prjamaja demokratyja [Swiss direct democracy]. The Electoral Knowledge Network. URL: http://aceproject.org/ace-ru/topics/es/esy/esy_ch02 [in Switzerland].

37. Rezuljtaty referenduma 15 maja 2022 gh. V Shvejcaryy. [The results of the referendum on May 15, 2022 in Switzerland]. SWI. Swissinfo.ch. URL: https://www.swissinfo.ch/rus/politics/%D1%80%D0%B5%D0%B7%D1%83%D0%BB%D1%8C%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%8B-%D1%80%D0%B5%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BD%D0%B4%D1%83%D0%BC%D0%B0-15-%D0%BC%D0%B0%D1%8F-2022-%D0%B3%D0%BE%D0%B4%D0%B0-%D0%B2-%D1%88%D0%B2%D0%B5%D0%B9%D1%86%D0%B0%D1%80%D0%B8%D0%B8/47564462 [in Switzerland].

38. Dzhanda K., Berry D.M., & Gholdman D. (2006). Trudnym putijm demokratyy: Process ghosudarstvennogho upravlenyja v SShA. [The hard way of democracy: The process of state governance in the United States]. Per. s anghl. Moskva: ROSSPEN [in Russian].

39. Fedorenko V.L. (2020). Sutnistj, pokhodzhennja i formuvannja konstytucijnykh osnov referendumiv ta osnovnykh modelej referendnoji demokratiji. [The essence, origin and formation of the constitutional foundations of referendums and the main models of referendum democracy]. Pravo Ukrajiny. [in Ukrainian]

40. Onishhuk M. V., Fedorenko V. L. (2008).Problemy ghenezysu i typologhiji referendnoji demokratiji: svitovyj konstytucijnyj dosvid // Konstytucija i narodnyj suverenitet v Ukrajini: problemy teoriji i praktyky realizaciji. [Problems of the genesis and typology of referential democracy: world constitutional experience // Constitution and national sovereignty in Ukraine: problems of theory and practice of implementation]. Kyjiv [in Ukrainian].

41. Blinken: Putin's "utter contempt and disdain" for UN on display this week / CNN. URL: https://edition.cnn.com/world/live-news/un-general-assembly-09-20-22/index.html [in USA].

42. Faljshyvi referendumy ta mobilizacija je oznakamy slabkosti, provalu Rosiji – Posol SShA [Fake referendums and mobilization are signs of Russia's weakness and failurer]. Interfax Україна. URL: https://interfax.com.ua/news/political/860178.html [in Ukrainian].

43. Zajava Verkhovnoji Rady Ukrajiny u zv'jazku z cherghovym etapom eskalaciji bezpekovoji sytuaciji v sviti, sprovokovanym ostannim rishennjam zlochynnoji vlady Rosijsjkoji Federaciji Zajavu Verkhovnoji Rady Ukrajiny u zv'jazku z cherghovym etapom eskalaciji bezpekovoji sytuaciji v sviti, sprovokovanym ostannim rishennjam zlochynnoji vlady Rosijsjkoji Federaciji vid 21 veresnja 2022 r. (2022)/.[Statement of the Verkhovna Rada of Ukraine in connection with the next stage of escalation of the security situation in the world, provoked by the latest decision of the criminal authorities of the Russian Federation Statement of the Verkhovna Rada of Ukraine in connection with the next stage of escalation of the security situation in the world, provoked by the latest decision of the criminal authorities of the Russian Federation dated 21 September 2022]. Verkhovna Rada Ukrajiny. Oficijnyj vebportal parlamentu Ukrajiny. URL: https://www.rada.gov.ua/news/razom/228239.html [in Ukrainian].

44. Konstytucija Ukrajiny, pryjnjata na p'jatij sesiji Verkhovnoji Rady Ukrajiny 28 chervnja 1996 r.(1996). [The Constitution of Ukraine, adopted at the fifth session of the Verkhovna Rada of Ukraine on June 28, 1996]. Vidomosti Verkhovnoji Rady Ukrajiny [in Ukrainian].

45. RosIyske rIshennya pro mobIlIzatsIyu – tse viznannya, scho Yih kadrova armIya ne vitrimala y posipalas – zvernennya Prezidenta UkraYini / Prezident UkraYini. OfItsIyne Internet-predstavnitstvo. [The Russian decision to mobilize is a recognition that their personnel army did not last and crumbled – address of the President of Ukraine / President of Ukraine. Official online representation].URL: https://www.president.gov.ua/news/rosijske-rishennya-pro-mobilizaciyu-ce-viznannya-sho-yihnya-77929

46. Habermas Yu. (2006). Zaluchennia inshoho: Studii z politychnoi teorii. A. Dakhnii (Trans). B. Poliarush [Engaging the Other: Studies in Political Theory]. Lviv: Astroliabiia. [in Ukrainian].

47. Makron pro rosijsjki «referendumy» na okupovanykh terytorijakh: «Cynizm». [Macron on Russian "referendums" in the occupied territories: "Cynicism"]. Jevropejsjka Pravda URL:https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/09/20/7147164/ [in Ukrainian].

48. Fedorenko V.L., Jukhymjuk O.M., Adler O.Gh. (2022). Porushennja osnovopolozhnykh prav ljudyny vnaslidok vijsjkovoji aghresiji Rosijsjkoji Federaciji proty Ukrajiny u 2022 roku ta mekhanizmy prytjaghnennja vijsjkovykh zlochynciv do jurydychnoji vidpovidaljnosti. [Violations of fundamental human rights as a result of the military aggression of the Russian Federation against Ukraine in 2022 and mechanisms for bringing war criminals to justice]. Ekspert: paradyghmy jurydychnykh nauk i derzhavnogho upravlinnja [in Ukrainian].

49. Ruslan Stefanchuk (2022): Budj-jaki rezuljtaty «referendumu» ne budutj vyznani ni Ukrajinoju, ni vsim cyvilizovanym svitom. [Any results of the "referendum" will not be recognized by Ukraine or the entire civilized world]. Verkhovna Rada Ukrajiny. Oficijnyj vebportal parlamentu Ukrajiny. URL: https://www.rada.gov.ua/news/Top-novyna/228155.html [in Ukrainian].